

Vanavond einde van de wereld, morgen gezond weer op

Een stuk van de ijsberg voor de gletsjer Perito Moreno in Zuid Patagonië valt in de zee. Foto Bloomberg

Een historisch omslagpunt wordt zelden herkend door tijdgenoten. ‘Duitsland heeft de oorlog aan Rusland verklaard, vanmiddag zwemles’, schreef Kafka in 1914. Ook de betekenis van de kredietcrisis, het energietekort of de klimaatverandering zal pas achteraf doordringen.

Harald Welzer

Harald Welzer is onderzoekshoogleraar in de sociale psychologie aan de particuliere universiteit van Witten/Herdecke in Duitsland. Bij het Cultuurwetenschappelijk Instituut in Essen leidt hij de onderzoeksgroep ‘herinnering en herdenking’.

Kort voordat de zakenbank Lehman Brothers failliet ging, liet de topman van Deutsche Bank, Josef Ackermann, weten dat het ergste achter de rug was. Toen zich na de eerste heftige aardshokken op de financiële markten een reusachtige economische crisis aftekende, meldde de economische onderzoeksinstituten dat het eind 2009 beter zou gaan. En tegelijk met de grote crash verscheen het boek van Friedrich Merz, de financiële expert van de CDU, met de jaarlijkse visionaire titel *Meer kapitalisme wagen*. In de hectische weken daarna hebben politici en deskundigen om het hardst plannen gelanceerd om de consumptie te stimuleren, alsof het kapitalisme een perpetuum mobile was, dat je maar af en toe een zetje hoeft te geven om eindeloos toegevoegde waarde te creëren. De gedachte dat we hier weleens te maken zouden kunnen hebben met iets anders dan een ‘crisis’, komt blijkbaar bij niemand op. Daarom is het *business as usual*: men verschaft kredieten, draait aan fiscale regelknoppen en hoopt vurig dat we het allemaal maar gauw achter de rug mogen hebben.

Het gebrek aan minimaal inzicht in de beoordeling van de omvang en de gevolgen van het debacle geeft aan dat wat nu gebeurt, binnen het systeem helemaal niet te voorzien viel. Orderportefeuilles in essentiële bedrijfstakken die met een derde krimpen? Banken die failliet gaan, aangeslagen verzekeraars, en zelfs hele landen op de rand van het bankroet? Reddingsacties in de orde van grootte van honderden miljarden, beschermingsconstructies voor spaarcentjes zowel als voor internationale ondernemingen? Nationalisaties? En zijn de daarvoor benodigde miljarden niet nog meer virtueel geld, dat in een systeem wordt gestoken dat nu juist op instorten staat omdat zijn zakelijke basis virtueel is?

Terwijl het economisch onheil in volle hevigheid voortdendert en van de ene branche op de andere overspringt, wekt het bröbelen, lijmen en oplappen, het bijeenroepen van ministers en het beleggen van topconferenties de indruk dat hier een crisis wordt gemanaged. En de schijn van business as usual werkt: de mensen reageren bezorgd, maar niet panisch. Dat zij hun geld op de spaarbank laten staan, geeft blijk van een frappant vertrouwen in het systeem, en ondanks de dagelijkse verse gruwelberichten uit de wereld economie lijken de burgers – mannen zowel als vrouwen – zich niet al te druk te maken. Wat blijkt uit dit alles?

In de eerste plaats dat gebeurtenissen die latere generaties als historisch beschouwen, op het moment dat ze werkelijk plaatsvinden maar zelden als zodanig worden ervaren. Je staat achteraf versteld dat Franz Kafka op de dag na de Duitse oorlogsverklaring aan Rusland droogjes in zijn dagboek schreef: ‘Duitsland heeft Rusland de oorlog verklaard. – ’s Middags zwemles.’ De schokgolven die een catastrofale gebeurtenis in moderne, gedifferentieerde samenlevingen veroorzaakt, treffen de verschillende bedrijfstakken en betrokkenen nu eenmaal op verschillende tijdstippen, met als gevolg dat een maatschappelijke catastrofe door tijdgenoten zelden wordt onderkend, maar pas later door historici wordt vastgesteld. Voordat degenen die aanvankelijk slechts toeschouwers aan de zijlijn leken te zijn, geleidelijk aan zelf getroffen worden, is de wereld al ingrijpend veranderd, en daarmee ook wat als normaal of abnormaal geldt.

Ecologen zijn soms vertwijfeld over de geringe mate waarin mensen merken hoe hun milieu in de loop van de tijd verandert. Een onderzoek onder verscheidene generaties Californische vissers heeft uitgewezen dat de jongsten zich maar amper bewust waren van de problemen van overbevissing en het uitsterven van soorten – zij beseften namelijk nauwelijks dat daar waar zij hun netten uitwierpen, er ooit meer en andere vissen geweest waren.

Zulke paradigmaverschuivingen – veranderingen van waarnemingen en waarden terwijl het leefmilieu verandert – doen zich ook voor op sociaal gebied. Denk aan de waardenverschuivingen onder het nationaal-socialisme, die de gehele maatschappij omvatten, waarbij de meeste niet-joodse Duitsers het in 1933 voor volstrekt ondenkbaar zouden hebben gehouden dat slechts enkele jaren later, met hun actieve medewerking, de joden niet alleen van hun

rechten en bezittingen zouden worden beroofd, maar zelfs zouden worden gedeporteerd om te worden vermoord. Diezelfde mensen zien vanaf 1941 de deportatietreinen naar het Oosten rijden; niet weinigen van hen hebben intussen ‘geariseerde’ keukeninrichtingen, salonmeubilair of kunstwerken gekocht, sommigen leidden bedrijven of wonen in huizen die van de joodse eigenaars zijn afgepakt – en vinden dat volstrekt normaal.

Dat amper opvalt hoe radicaal het leefmilieu en de daarbij behorende normen en vanzelfsprekendheden veranderen, komt ook doordat de waarneembare veranderingen slechts een deel – vaak een minuscuul deel – van de ervaren werkelijkheid betreffen. Men onderschat systematisch hoezeer de routine van alledag, het gewone verloop van de dingen en het voortbestaan van instellingen, media en voorzieningen bijdragen tot de overtuiging dat er verder eigenlijk niets te duchten valt: de bussen rijden, de

Evenzo bleef de wereld na Hitlers machtsgreep vol alledaagsheid, kleur en vertrouwde zaken

vliegtuigen vliegen, de auto’s staan in de vrijdags file, de winkels richten hun kerstetalages in. Evenzo bleef Hitlers wereld na zijn greep naar de macht vol alledaagsheid, kleur en vertrouwde zaken. Dat getuigt allemaal van normaliteit en schraagt de diepe overtuiging dat alles bij het oude gebleven is.

Ten tijde van historische gebeurtenissen leeft de mens in het heden. Maatschappelijke catastrofes vinden, anders dan wervelstormen en aardbevingen, niet abrupt plaats, maar zijn een voor de contemporaine waarnemer vrijwel onzichtbaar proces, dat pas achteraf door begrippen als ‘ineenstorting’ of ‘breukpunt in de beschaving’ tot een spectaculair gebeuren wordt verdicht. De vraag waarom niemand gezien heeft dat er een catastrofe op handen was, wordt gesteld door historici die de uiteindelijke afloop kennen. Zij bliken van het einde van een episode terug naar het begin, en leggen als omgekeerde voorspellers uit hoe het tot de ene of andere gebeurtenis gekomen is, of zelfs komen moest.

Met toekomstvoorspellingen ligt het wat lastiger. Zoals bekend gaat de groei van het niet-weten gelijk op met die van het weten, maar dat hebben wij tot dusverre, in navolging van Karl Popper, tamelijk optimistisch opgevat als een permanente uitdaging voor op kennis gebaseerde samenlevingen. Maar de huidige opeenstapeling van crises – klimaat en milieu, energie, hulpbronnen en financiën – maakt duidelijk dat wij op vele fronten te maken hebben met een oeverloos niet-weten aangaande de consequenties van wat wij doen.

Wellicht duidt het falen van de experts erop dat wij ons al op een ‘omslagpunt’ van het systeem bevinden, vanwaar de ontwikkelingen niet meer te corrigeren zijn. Het laatste omslag-

Een instorting van het milieu, de economie of de energievoorziening geldt gewoon als ondenkbaar

punt ligt nog geen twee decennia terug: de door niemand voorspelde ineensstorting van een compleet politiek halfroed, met ingrijpende gevolgen voor de constellatie van staten. Daarmee leek indertijd het Westen definitief te hebben getriomfeerd; toen werd ook voortijdig het einde van de geschiedenis verkondigd, maar intussen ziet het er naar uit dat historici over vijftig jaar het begin van de ondergang van de democratieën zullen kunnen dateren in 1989, en de wereldwijde financiële crisis van slechts 19 jaar later zullen kunnen duiden als de volgende fase in een neergang die al veel eerder was ingezet.

Om een bestel als stabiel te mogen beschouwen is er meer nodig dan dat het een paar decennia heeft standgehouden. De twintigste eeuw heeft indringend laten zien dat wij op ieder moment rekening moeten houden met extreem versnelde maatschappelijke veranderingen. En dat die niet altijd goed uitpakken.

We mogen bepaald wel van een versnelde verandering spreken wanneer we van het ene moment op het andere meemaken dat buitensporig economisch liberalisme plaatsmaakt voor staatsingrijpen dat niet alleen op economisch

en financieel gebied, maar ook in het klimaatbeleid alle zojuist nog geldende zekerheden op hun kop zet. En toch neemt niemand de mogelijkheid van een volslagen ineensstorting serieus – in dat opzicht zijn de financiële, de energie- en de klimaatcrisis aan elkaar verwant. Een ineensstorting van het financieel-economische bestel geldt gewoon als ondenkbaar, en men kan zich al evenmin voorstellen dat de fossiele brandstoffen al over een paar jaar zo schaars zullen zijn dat zelfs in de rijkste landen van de wereld mensen met een laag inkomen hun woning niet meer zullen kunnen verwarmen. Ook weigert men te geloven dat bij verdere opwarming van de aarde het klimaatstelsel uit balans zal raken en de levensomstandigheden van wie nu jong zijn radicaal zal inperken. Het gaat hierbij om megaproblemen waarvoor op dit moment geen oplossingen bestaan.

Wat is de huidige stand van kennis? Door de wereldwijde industrialisering zal de uitstoot zo toenemen dat de befaamde twee graden stijging, die de grens aangeven waarbinnen de gevolgen voor het klimaat nog beheersbaar blijven, zullen worden overschreden. Tegelijkertijd geven de klimaatonderzoekers ons nog maar zeven jaar om het roer om te gooien. De wereldwijde snel toenemende jacht op hulpbronnen zal uitlopen op geweld en zal overwinnaars en verliezers opleveren, waarbij geenszins vaststaat tot welke groep Europa uiteindelijk behoren zal. De zeeën worden op onherstelbare wijze leeggevist, met als gevolg voedingsproblemen op ongekende schaal. De brandstof voor de motor van de schijnbaar eeuwigdurende groei raakt op. Die aanvulling, die speelruimte ontbreekt, en nu wordt vooral roofoverval gepleegd op de overlevingskansen van de komende generaties, zowel via de staatsschulden als via overbelasting van de natuurlijke hulpbronnen. Deze kolonisatie van de toekomst zal zich alleen al daarom wreken, omdat een onbillijke behandeling van verschillende generaties een van de grootste oorzaken van radicale maatschappelijke veranderingen is. En die hoeven niet positief uit te vallen, dat heeft het generatieproject nationaal-socialisme wel aange-toond.

Een overmaat aan problemen waarvoor geen oplossingen voorhanden zijn, leidt tot wat de psychologen cognitieve dissonantie noemen. Daartegen heeft men geen ander verweer dan in plaats van de problemen de houding ten aanzien van de problemen aan te pakken. Dus: de regering heeft heus wel wat op de financiële crisis, voor de energieproblemen zullen ze wel oplossingen vinden, en met het klimaat kan het toch zo erg niet wezen. Of, naar Groucho Marx: wat kan mij het nageslacht schelen – heeft het nageslacht zich soms ooit om mij bekommerd?

Er zijn tal van mogelijkheden om de dissonantie te verminderen, vooral wanneer men de problemen nog niet echt aan den lijve onder-vindt. Daarom wordt de haalbaarheid van de noodzakelijkste klimaatdoelen ondermijnd, en daarom stuurt het energiebeleid op een crash aan. Dat kunnen we allemaal weten, en die kennis leidt tot de dwingende noodzaak om het niet bij correcties te laten, maar fundamenteel van koers te veranderen, weg uit de impasse. Wel is het zo dat een doel als de rechtvaardige behandeling van verschillende generaties groei-verwachtingen op korte termijn evenzeer op losse schroeven zet als het denkbeeld dat permanente mobiliteit en de verlichting van de ganse planeet 24 uur per etmaal tot geluk zouden leiden. Of dat je arbeidsplaatsen zou kunnen wegstrepen tegen overlevingskansen. Of dat zin uitsluitend zou bestaan uit prikkels tot consumptie.

Juist in een crisis blijkt hoe fataal het uitpakt wanneer een politieke gemeenschap niet voor ogen staat wat ze eigenlijk zijn wil. Samenlevingen die hun zingevingsbehoefte uitsluitend via consumptie bevredigen, hebben, wanneer de economie niet goed meer functioneert en daarmee ook de mogelijkheid vervalt om identiteit, zin en geluksgevoelens te kopen, geen vangnet meer.

Precies daar ligt het culturele ‘omslagpunt’, en juist daarom is er geen oplossing mogelijk zolang wij ons niet afvragen hoe wij eigenlijk over tien, vijftien of twintig jaar zouden willen leven en wat wij daarvoor overhebben. De herstructurering van een cultuur die ten onrechte aanneemt dat we gewoon zo door kunnen gaan als altijd, is een opgave die alleen kan worden opgelost door een politieke gemeenschap die zich als zodanig benoemt.

En laten de experts nu net ziende blind zijn. Misschien markeert hun hulpeloos rondtasten wel het begin van een renaissance van de politiek.